

TANJA TOROPAINEN

Sananalkuisen *u*-äänteen merkinnän muuttuminen Mikael Agricolan teoksissa

1 Johdanto

Mikael Agricolan yhdeksän teoksen syntyvaiheista on selvittämättä vielä monia olennaisia kysymyksiä, vaikka teoksia¹ ja niiden kieltä onkin tutkittu paljon. Tiedetään, että Agricola käytti kääntäessään rinnakkain useita lähdetekstejä (esim. Itkonen-Kaila 1997; Heininen 1999), ja Agricolan käymän kirjeenvaihdon pohjalta on tiedossa, että esimerkiksi Uuden testamentin suomennos oli tekeillä jo vuonna 1537 eli yli kymmenen vuotta ennen sen ilmestymisaikaa (esim. Tarkiainen–Tarkiainen 1985, 179–182). Emme kuitenkaan tiedä, miten Agricola ja hänen mahdollinen työryhmänsä konkreettisesti työstivät tekstejä. Oliko käytettävissä vanhoja käännöksiä? Miten tekstejä käännösvaiheen jälkeen muokattiin ja viimeisteltiin? Onko kaikki saman teoksen tekstit suomennettu samanaikaisesti, ja onko suomentamisjärjestys sama kuin tekstien järjestys teoksissa?

Näihin kysymyksiin on vaikea vastata. Asiakirjat valottaisivat vaiheita parhaiten, mutta sellaisia ei juuri ole muutamaa kirjettä enempää. Kysymyksiin voi kuitenkin etsiä vastauksia myös kielentutkimuksen keinoin. Tällä tavoin ei saada suoria vastauksia kysymyksiin, mutta saadaan tietoa Agricolan teosten kielestä ja teosten välisistä ja sisäisistä eroista. Näiden tietojen pohjalta voidaan rekonstruoida kuvaa teosten syntyvaiheista.

Aiemmassa Agricola-tutkimuksessa on havaittu tärkeäksi metodiksi juuri teosten ja teosten osien välinen vertailu (esim. Savijärvi 1977, 196–223; 1988; Nikkilä 1980; 1985; 1988; 1994; Koivusalo–Suni 1988; Kiuru 1992; 1993; 1994; Uusitalo 2016). Tällä tavoin on pystytty selvittämään ja osoittamaan, että Rukouskirjan ja Uuden testamentin alkua loppuosa eroavat kielellisesti toisistaan. Lisäksi on havaintoja, että teoksissa esiintyvät erikoisuudet, esimerkiksi arkaismit, esiintyvät usein keskeisissä liturgisissa teksteissä ja

1 Agricolan teokset ovat *Aapinen* (ilmeisesti 1543, 2. painos 1551, 3. painos 1559), *Rukouskirja* (1544), *Uusi testamentti* (1548), *Käsikirja* (1549), *Messu* (1549), *Piina* (1549), *Psalttari* (1551), *Veisut* (1551) ja *Profeetat* (1552).

rukouksissa, joista on täytynyt olla suomennoksia jo ennen reformaatioaikaa (esim. Nikkilä 1980, 59, 65, 66; 1994, 34, 139–140, 173; Häkkinen 2001, 322–323; de Smit 2011). Teksteistä on siis mahdollista tunnistaa kielellisiä piirteitä – usein jonkinlaisia poikkeamia yleisestä käytännöstä –, jotka osoittavat, että teksteissä on kerroksellisuutta, esimerkiksi eri-ikäisiä, eri tavoin työstettyjä ehkä eri kirjoittajienkin kirjoittamia tekstejä.

Tähän mennessä Agricolan teosten ja teosten osien välisiä eroja on tutkittu joidenkin fonologisten, morfologisten ja syntaktisten piirteiden osalta: Osmo Nikkilä on tutkinut loppuheittoa (1980; 1985; 1988; 1994), Esko Koivusalo ja Helena Suni jälkitavujen vokaa-lienvälisen *h*:n esiintymistä (1988), Silva Kiuru konditionaalimuotojen *i*:ttömiä diftongeja ja imperatiivimuotojen vaihtelua (1993; 1994) ja Ilkka Savijärvi kieltoverbejä ja kieltolauseita (1977; 1988). Kaikki tarkastellut piirteet ovat niin yleisiä, että niitä esiintyy kaikissa Agricolan teoksissa. Näin ollen teosten välisten erojen vertailu on ollut mahdollista.

Ortografian kannalta Agricolan teosten välisiä eroja on tutkittu hyvin vähän. Koivusalo (1984, 32–37) on tarkastellut *k*-äänteen merkintää muun muassa Isä meidän -rukouksen *kunta*-sanan sisältävissä yhdyssanoissa. Lisäksi Nikkilä (1980, 44–47; 1994, 19–21) on maininnut, että *usko*-kantaisten sanojen kirjoitustavassa on vaihtelua Agricolan teoksissa. Juuri Nikkilän havainto on kannustanut minua tähän tutkimukseen, jossa olen laajentanut tarkastelua *usko*-kantaista sanoista kaikkiin *u*-äänteellä alkaviin sanoihin. Tavoitteenani on selvittää, onko teosten välillä eroja sananalkuisen *u*:n merkinnässä ja millaisia mahdolliset erot ovat ja miten niitä voi selittää. Suhteutan havaintojani aiempaan tutkimukseen ja pyrin luomaan aiempaa tarkempaa kuvaa teosten välisistä eroista ja tarjoamaan näin entistä tarkempaa kuvaa teosten syntyvaiheista.²

2 Aineisto, metodit ja taustaa sananalkuisen *u*-äänteen merkinnästä

Tutkimuksen aineistona ovat kaikki Agricolan teoksissa esiintyvät sananalkuisen *u*-äänteen merkintätavat. Saneita, jotka alkavat lyhyellä *u*-äänteellä, on 4 221 kappaletta (ks. taulukko 1). Äännettä on merkitty lähes poikkeuksetta kirjaimilla *v* ja *w*. Samoilla kirjaimilla on merkitty sananalkuisia *u*:ta muissakin 1500-luvun suomenkielisissä painetuissa kirjoissa ja käsikirjoituksissa, mutta *w*-kirjaimen käyttö sananalkuisen *u*:n merkinä on yleisempää Agricolan teoksissa kuin muussa hengellisessä kirjallisuudessa. Olen laske-
nut esiintymät tarkasti liturgisia tekstejä sisältävistä Agricolan aikalaiskäsikirjoituksista, Westhin koodeksista, Uppsalan koodeksista, Kangasalan messukirjasta ja Uppsalan evan-
geliumikirjan katkelmasta. Niissä sananalkuisia *u*:ta on merkitty *v*:llä 352 kertaa ja *w*:llä 26 kertaa. Painettuja uskonnollisia teoksia, Paulus Juustenin Messua (1575), Jacobus Finnon Virsikirjaa (n. 1583) ja Rukouskirjaa (1583), olen tarkastellut silmäillen, ja niissäkin *v*-kirjain näyttää olevan selvästi yleisempi sananalkuisen *u*:n merkki kuin *w*-kirjain, vaikka

² Kiitän vertaisarvioijia tärkeistä, pohdintaa syventäneistä huomioista. Tutkimus on osa Alfred Korde-
linin säätiön rahoittamaa Ortografiset kerrostumat Mikael Agricolan teoksissa -projektiani.

kummastakin on esiintymiä. Juridisissa teksteissä, kuten asetuksissa ja Martin maanlain-suomennoksessa, esiintyy myös kumpaakin kirjainta sananalkuisen *u*:n merkkinä, mutta *w*-kirjain vaikuttaisi olevan yleisempi.³ Ruotsissa *v*-kirjain oli vakiintunut sananalkuisen *u*:n merkiksi 1500-luvulla ainakin painetussa uskonnollisessa kirjallisuudessa. Sen sijaan 1400-luvun ruotsinkielisissä käsikirjoituksissa, esimerkiksi kuningas Kristofferin maanlaissa, esiintyi sananalkuisen *u*-äänteen merkkinä sekä *v*- että *w*-kirjainta. (Teleman 2019, 23, 35, 42.)

Sananalkuisen *u*:n merkitsemisestä *u*-kirjaimella on Agricolan teoksissa vain neljä yksitulkintaista esimerkkiä⁴. Vaikka pientä *u*-kirjainta ei tyypillisesti käytetä sanan alkukirjaimena, se ei suinkaan ole tuntematon Agricolan teoksissa ja muussa vanhassa kirjakielissä. Sitä käytetään sanan sisällä merkitsemässä *u*- ja *v*-äänteitä (esim. *puhua*, *kiuen*) ja sanan lopussa *u*:ta (esim. *vskottu*). Teksteissä esiintyy myös kahden *u*-kirjaimen jonoja, joilla voidaan merkitä sekä pitkää *u*:ta että *u*:n ja *v*:n äänneyhdistelmää (esim. *puu*, *vlotuuat*).

Agricolan teoksissa käytetyssä schwabach-kirjaimistossa ei ole isoa *U*-kirjainta, vaan kirjainta *V* käytetään sekä sananalkuisen *u*- että *v*-äänteen merkitsemiseen. Vanhan kirjasuomen korpuksessa voi saada käsityksen, että teoksissa on käytetty isoa *U*-kirjainta, sillä tekstien translitterointeihin on merkitty paikoin *U*-kirjain ilmeisesti sillä perusteella, että sanan alussa ääntyy *u*. Kyse ei kuitenkaan ole *u*-kirjaimen käytöstä, ja siksi esimerkiksi Agricolan teosten kaikki saneet kokoavassa luettelossa *Index Agricolaensis* (1980) vastaavat sanat on merkitty *V*-alkuisiksi.

Olen kerännyt aineiston *Index Agricolaensiksesta* (1980), joka on siis luettelo Agricolan teosten saneista ja niiden esiintymiskohdista. Luettelossa mainitaan se näköispainoksen kirja (1–3), jossa sane esiintyy, sekä saneen sivu- ja rivinnumero. Poimin kaikki *u*-, *v*- ja *w*-kirjaimella alkavat saneet ja kirjasin niiden esiintymistiedot Access-tietokantaan. Analyysia varten olen lisännyt saneiden yhteyteen tiedon, missä Agricolan teoksessa ja tekstissä sane esiintyy ja mitä tekstilajia esiintymä edustaa. Lisäksi olen hakusanoittanut esiintymät nykykielen mukaisessa kirjoitusasussa ja merkinnyt jokaisen esiintymän yhteyteen tiedon, onko saneen alkuäänteenä *u*, *v* vai pitkä *u*. *Index Agricolaensiksesta* poimitun aineiston laajuus on 23 938 esiintymää, ja se sisältää siis myös *v*- ja *uu*-äänteellä alkavia sanoja, jotka olen rajannut tämän tutkimuksen ulkopuolelle.

3 Vanhoja käsikirjoituksia ja asetuksia sekä Finnon virsikirja ja Martin maanlainsuomenno on luettavissa Vanhan kirjasuomen korpuksessa. Juustenin Messu on julkaistu näköispainoksena 1978, ja Finnon Rukouskirja on saatavissa Kansalliskirjaston doria-palvelusta.

4 Esiintymät ovat Uudessa testamentissa Matteuksen evankeliumin 19. luvun jälkihuomautuksessa (*ureutta*, II 77; lähdeviitteiden roomalainen numero viittaa Agricolan koottujen teosten osaan), Markuksen evankeliumin luvussa 14 (*ulosmenit*, II 151) ja Johanneksen evankeliumin luvussa 10 (*uloswiepi*, II 275). Erikoisin tapaus on 1. Pietarin kirjeessä (II 608), jossa pitkä *u*-ääne on merkitty kahdella *u*-kirjaimella: *uutta*. Merkintätapa on erikoinen sanan alussa. Myöskään Agricolan aikaisissa käsikirjoituksissa *u*-kirjain ei esiinny sananalkuisena. Vuosisataa myöhemmin vuoden 1642 Bibliassa *u*-kirjain on lähes yksinomainen sananalkuisen *u*-äänteen merkkinä (vrt. Lehikoinen–Kiuru 1993, 89).

Taulukko 1. Sananalkuisen *u*-äänteen merkintätavat Agricolan teoksissa.

Kirjain	Abc	Rk	UT	Kä	Me	Pi	Ps	WE	Pr	Yht.
u-	–	–	4	–	–	–	–	–	–	4
%			0,16							0,08
v-	7	12	899	5	2	3	294	387	137	1746
%	46,7	1,4	47,0	2,3	2,4	2,6	72,2	80,6	93,2	41,4
w-	8	826	1010	216	80	114	113	93	10	2470
%	53,3	98,6	52,8	97,7	97,6	97,4	27,8	19,4	6,8	58,5
wu-	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
%			0,04							0,02
Yht.	15	838	1914	221	82	117	407	480	147	4221

Tutkittaessa *u*-äänteen merkintää vanhassa kirjakielessä on otettava huomioon, että *u*- ja *v*-kirjainten käyttö kietoutuu toisiinsa. Käytännöllä on juurensa latinassa, jossa *u*-kirjaimella on merkitty sekä *u*- että *v*-äännettä, ja vastaavasti samoja äännteitä on merkitty myös *v*-kirjaimella. Kirjainten hybridimäinen käyttö on periytynyt muun muassa vanhaan ruotsiin ja suomeen (ks. termistä *hybridikirjain* Teleman 2019, 8, 23). Kun *u*:ta ja *v*:tä on lisäksi merkitty *w*:llä, kirjainten käyttö muodostaa vanhoihin teksteihin moninaisen kudelman.

Tarkastelen sananalkuisen *u*:n merkintää yleisesti kaikkien niiden sanojen osalta, joissa on sanan alussa lyhyt *u*-äänne. Lisäksi tarkastelen merkinnän kehitystä *ulos*-adverbien ja *usko*-kantaisten sanojen osalta. Ne edustavat frekventtejä sanoja, ja niiden avulla voin arvioida, millainen merkitys yksittäisillä lekseemeillä on kirjoitustavan muutoksessa. Tavoitteenani on esittää kuvaus sananalkuisen *u*:n merkinnästä Agricolan teoksissa ja kuvauksen avulla osoittaa, että äänteen merkitsemisessä on tapahtunut tietoinen muutos Agricolan julkaisu- ja toiminnan aikana. Käsitelen aineistoa kvantitatiivisesti luvuissa 3 ja 4. Luvussa 5 lähestymistapa on kvalitatiivinen, kun tutkimuskohteena ovat yleisedustuksesta poikkeavat merkintätavat.

3 Sananalkuisen *u*:n merkinnän yleinen kehitys Agricolan teoksissa

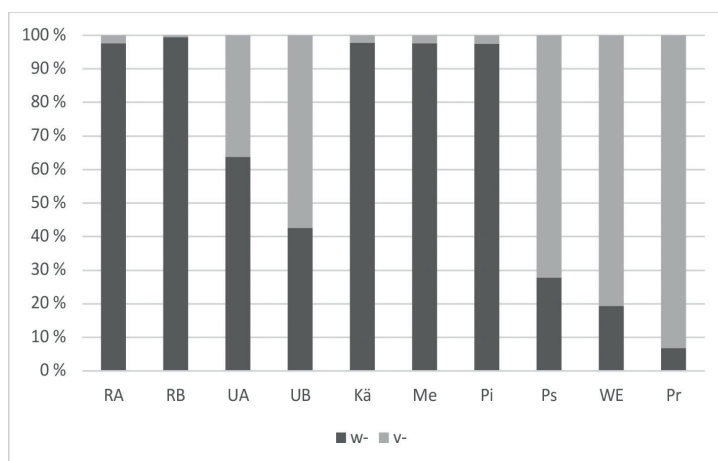
Tässä luvussa tarkastelen kvantitatiivisesti sananalkuisen *u*-äänteen merkintää Agricolan teoksissa. Selvitän, minkälainen *u*:n merkinnän yleisedustus on ja miten *u*:n merkintätapa on ajan kuluessa muuttunut. Jätän kvantitatiivisen tarkastelun ulkopuolelle Aapisen, koska siinä on vain vähän esiintymiä (15 kpl). Messussakin on esiintymiä alle sata, mutta se on tarkastelussa mukana, koska teos muodostaa parin Käsikirjan kanssa. Tarkastelussa ovat vain yleisimmin sananalkuisen *u*:n merkkeinä käytetyt kirjaimet *v* ja *w*. Tässä tarkastelussa Rukouskirja ja Uusi testamentti on jaettu kahteen osaan, kuten teosten välisiä eroja tarkastelevissa tutkimuksissa on tullut tavaksi (ks. luku 1). Edellä kuvatusti karsittu ja Rukouskirjan ja Uuden testamentin osalta kahtia jaettu aineisto on esitelty taulukossa 2, ja sitä on havainnollistettu kuviossa 1a. Näissä aineistoa tarkastellaan teosten

julkaisujärjestyksen mukaan. Rukouskirja (RA = Rukouskirjan alkuosa, RB = Rukouskirjan jälkiosa) on ilmestynyt vuonna 1544 ja Uusi testamentti (UA = UT:n alkuosa, UB = UT:n jälkiosa) 1548. Vuonna 1549 julkaistiin kirkonmenoihin ja toimituksiin liittyvät liturgiset teokset Käsikirja (Kä), Messu (Me) ja Piina (Pi). 1550-luvun puolella ilmestyivät Vanhan testamentin kirjoja sisältävät Psalmtari (Ps), Veisut (WE = *Weisut ja Ennustoxet*) ja Profeetat (Pr).

Taulukko 2. Sananalkuisen u-äänteen merkinnän kehitys teosten julkaisujärjestyksen mukaan.

Kirjain	RA	RB	UA	UB	Kä	Me	Pi	Ps	WE	Pr	Yht.
v-	9	3	336	563	5	2	3	294	387	137	1739
%	2,4	0,7	36,2	57,4	2,3	2,4	2,6	72,2	80,6	93,2	41,4
w-	372	454	592	418	216	80	114	113	93	10	2462
%	97,6	99,3	63,8	42,6	97,7	97,6	97,4	27,8	19,4	6,8	58,6
Yht.	381	457	928	981	221	82	117	407	480	147	4201

Sananalkuisen u-äänteen merkinnässä on tapahtunut selvä muutos vajaan vuosikymmenen kuluessa. Ero Rukouskirjan ja 1550-luvun teosten merkintätavoissa on niin selvä, että sitä ei voi pitää sattumana, vaan u:n merkintätapaa on tarkoituksellisesti ja varsin järjestelmällisesti muutettu. Rukouskirjan kummassakin osassa w-kirjaimen osuus on lähes yksinomainen. Uudessa testamentissa kummankin kirjaimen esiintymiä on paljon, ja Uuden testamentin alku- ja jälkiosa eroavat toisistaan sen suhteen, että evankeliumeissa w-kirjain on enemmistönä ja kirjeissä puolestaan v. Liturgiset teokset Käsikirja, Messu ja Piina edustavat samaa linjaa kuin Rukouskirja: yli 90-prosenttisesti edustuksena on w-kirjain. 1550-luvun teokset ovat päinvastaisella linjalla, ja niissä w-kirjaimen käyttö sananalkuisen u:n merkinnässä vähenee teos teokselta.

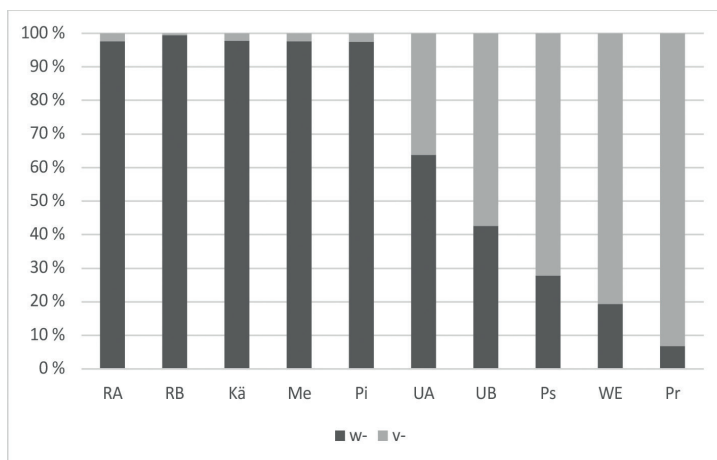
Kuvio 1a. Sananalkuisen u-äänteen merkinnän kehitys teosten julkaisujärjestyksen mukaan.

Kuvio 1 havainnollistaa merkintätavan kehityskulkua, mutta antaa siitä ristiriitaisen ja edestakaisin poukkoilevan kuvan, mikä ei viittaa merkintätavan järjestelmälliseen kehittämiseen. Kuvion pylväiden poukkoilevuus voi johtua siitä, että teosten julkaisujärjestys ei kaikilta osin ole niiden syntyjärjestys (vrt. esim. Savijärvi 1977; 1988; Nikkilä 1988; Koivusalo–Sunni 1988). Tutkimuksessaan jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n esiintymisestä Agricolan teoksissa Koivusalo ja Sunni (1988, 116–117) ovat käyttäneet aineiston havainnollistamiseen pylvädiagrammeja ja ryhmitelleet pylvää kahdella tavalla: julkaisujärjestyksen mukaan ja asiakirjojen pohjalta hahmotellun mahdollisen syntyjärjestyksen mukaan. Jälkimmäisellä tavalla ryhmiteltynä vokaalien välisen *h*:n esiintyminen on kuvattavissa luontevammin. Olen soveltanut vastaavaa esitysjärjestystä kuvioon 1b.

Kuvio 1b. Sananalkuisen *u*-äänteen merkinnän kehitys teosten mahdollisen syntyjärjestyksen mukaan.

Kuvion 1b esitystavassa lähtökohtana on Uusi testamentti, jota Agricolan tiedetään kääntäneen jo 1530-luvulla Wittenbergissä ollessaan (esim. Heininen 2007, 235–239). Uutta testamenttia seuraavat liturgiset kirjat, Käsikirja ja Messu, joissa puolestaan on tekstejä, joita on tarvittu suomenkielisinä jo reformaation alussa 1530-luvulla (esim. Häkkinen 2011, IX; 2013, 9–10). Liturgiset kirjat on julkaistu kuitenkin vasta 1549. Koivusalon ja Sunnin tutkimukseen pohjautuvassa esitystavassa seuraavina tulevat Rukouskirja ja Piina ja viimeisinä Psalmtari, Veisut ja Profeetat, kuten julkaisujärjestyksen mukaisessa esityksessäkin. Näin esitettynä kuvio on järjestelmällisempi, mutta kehityskulku näyttää edelleen epäjohdonmukaiselta siltä osin, että Uusi testamentti ei tunnu sopivan muuhun kehitykseen. Olen asetellut pylvää vielä sellaiseen järjestykseen, jossa kehitys näyttää visuaalisesti johdonmukaisimmalta (kuvio 1c).

Kuvio 1c. Sananalkuisen *u*-äänteen merkinnän kehitys ortografian kehitystä luontevasti kuvaavan järjestyksen mukaan.

Kuviossa 1c kehityskulku etenee systemaattisesti, ja sananalkuisen *u*:n merkinnän kehityksestä hahmottuu kaksi linjaa: traditionaalinen ja uudistava. Traditionaalista, väistyvää linjaa edustavat Rukouskirja, Käsikirja ja Messu. Koska myös Piina näyttää edustavan samaa traditionaalista linjaa, se on jälleen Käsikirjan ja Messun rinnalla (vrt. kuvio 1a). Myös Uuden testamentin alkuosassa traditionaalinen *w*-linja on vielä enemmistönä, mutta merkintätapa ei ole lainkaan yhtenäinen, ja *v*-kirjaimen käyttö onkin yleistynyt jo Uuden testamentin alkuosassa ja päässyt voitolle jälkiosassa. Kokonaisuudessaan Uusi testamentti edustaa sananalkuisen *u*:n merkinnässä muutosvaihetta, jossa erilaiset muodot ovat rinnakkain. Tämä tulee vielä selvemmin näkyviin luvussa 4, jossa tarkastellaan yksittäisten sanojen kirjoitusasun kehitystä. Uudistava, *v*-kirjaimen käyttöä suosiva linja vahvistuu vuosi vuodelta 1550-luvun teoksissa.

Voiko kuvio 1c mitenkään vastata todellisuutta, sillä Uutta testamenttiahan suomennettiin asiakirjalähteiden perusteella jo 1530-luvulla? Eikö Uuden testamentin pitäisi näin ollen olla kuviossa ensimmäisenä? Välttämättä näin ei ole. Uuden testamentin kieliäsuu hiottiin pitkään (Tarkiainen–Tarkiainen 1985, 179–186), joten sen ortografiassa on todennäköisesti näkyvissä viimeistelyajankohtansa käytäntöjä. Toisaalta merkintätavoissa voi näkyä pitkä työstämisprosessi, eli teoksessa voi olla eri-ikäisiä ortografisia kerroksia. Lisäksi on mahdollista, että Uuden testamentin eri osia on viimeistely vaihtelevalla huolellisuudella. Jotain on voitu jättää viimeistelemättäkin. Toisaalta ei ole tarkkaa tietoa, kuinka vanhoja tekstejä Rukouskirjaan, Käsikirjaan, Messuun ja Piinaan sisältyy. Käytän kuvion 1c mukaista esitysjärjestystä myös seuraavan luvun kuvioissa, koska järjestys tarjoaa mahdollisuuden pohdiskella teosten syntyvaiheita uudella tavalla. Se ei myöskään ole erityisessä ristiriidassa sen tiedon kanssa, mitä Agricolan teosten syntyvaiheista tiedetään. Piinan sijainti Messun ja Uuden testamentin välissä vaatii kuitenkin selitystä, jonka annan luvussa 4.3.

4 Sananalkuisen u:n merkintä frekventeissä lekseemeissä

Tässä luvussa tarkastelen u:n merkintää *ulos*-adverbissa ja *usko*-kantaisissa sanoissa (*usko*, *uskoa*, *uskollinen*). Myös tässä luvussa näkökulma on kvantitatiivinen. Näiden sanojen kirjoitusasussa on luonnollisesti nähtävissä pääosin sama kehityskulku kuin edellisessä luvussa, mutta kehityksessä on erojakin, etenkin jos tarkastellaan sanojen kirjoitusasua sananalkuisen u:n merkintää laajemmin. *Ulos*-sanassa on kiintoisaa tarkkailla sen sisällä mahdollisesti esiintyvää spirantin merkkiä ja *usko*-kantaisissa sanoissa sanansisäisen k:n vaihtelevaa merkintää. Luvuissa 4.1 ja 4.2 käsitellään kaikissa Agricolan teoksissa esiintyviä *ulos*-adverbeja ja *usko*-kantaisia sanoja. Luvussa 4.3 keskitytään Uuden testamentin ja Piinan esiintymiin.

4.1 Ulos-adverbin kirjoitusasu

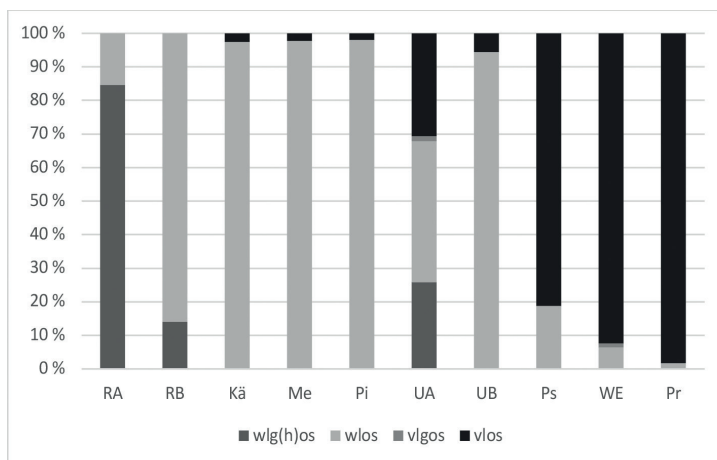
Ulos-adverbilla on Agricolan teoksissa yli 1300 esiintymää ja neljä erilaista kirjoitusasua⁵. Esiintymien jakauma on kuvattu taulukossa 3, ja kehitystä havainnollistaa kuvio 2. Osassa kirjoitusasuista on käytetty soinnillisen palataalispirantin merkkiä (*wlghos*, *wlgos*, *vlgos*), osa on spirantittomia (*wlos*, *vlos*). Kehitys etenee niin, että w:n käyttö vähenee vähitellen, Uudessa testamentissa käytetään paljon sekä w:tä että v:tä, ja 1550-luvun julkaisuissa käyttöön on vakiintunut v.

Taulukko 3. *Ulos*-adverbin kirjoitusasun kehitys.

Asu	RA	RB	Kä	Me	Pi	UA	UB	Ps	WE	Pr	Yht.
<i>wlg(h)os</i>	99	9	–	–	–	103	–	–	–	–	211
%	84,6	14,1				25,9					15,7
<i>wlos</i>	18	55	39	43	50	167	184	26	15	1	598
%	15,4	85,9	97,5	97,7	98,0	41,9	94,4	18,7	6,3	1,7	44,5
<i>vlgos</i>	–	–	–	–	–	6	–	–	3	–	9
%						1,5			1,3		0,7
<i>vlos</i>	–	–	1	1	1	122	11	113	219	57	525
%			2,5	2,3	2,0	30,7	5,6	81,3	92,4	98,3	39,1
Yht.	117	64	40	44	51	398	195	139	237	58	1343

Ulos-adverbin kirjoitusasun kehityksessä voidaan hahmottaa kolme kehitysvaihetta. Ensimmäistä vaihetta edustaa traditionaalinen kirjoitusasu *wlg(h)os*, jossa sanan alussa on w ja sanan sisällä spirantin merkki (g tai gh). Se on pääedustuksena Rukouskirjan alkuosassa, ja esiintymiä on myös Uudessa testamentissa. Kiinnostavaa on, että Rukouskirjan jälkiosassa asusta *wlg(h)os* on vain joitakin esiintymiä ja enemmistönä on asu *wlos*, jossa alun w on siis säilynyt, mutta sanan sisällä ei ole enää merkkiä spiranttiäänteestä. Rukouskirjan alku- ja jälkiosassa on siis erilainen pääedustus.

5 Lisäksi on satunnaisia asuja *wlghos* (II 32), *wlgosz* (I 181), *wllos* (II 159), *vlwos* (I 37) ja *ulos* (II 151, 275).

Kuvio 2. Ulos-adverbien kirjoitusasun kehitys.

Toista kehitysvaihetta edustavasta *wlos*-asusta on jonkin verran esiintymiä jo Rukouskirjan alkuosassa, mutta pääedustukseksi se tulee siis Rukouskirjan jälkiosassa ja samaa linjaa jatkavat liturgiset kirjat. Periaatteessa linja jatkuu myös Uudessa testamentissa, mutta ei suoraviivaisesti. Uuden testamentin jälkiosassa *wlos* on yleisedustuksena mutta alkuosassa on paljon ja melko tasaisesti esiintymiä asuista *wlgos*, *wlos* ja *vlos*. Näistä *vlos* edustaa kolmatta kehitysvaihetta ja uudistavaa linjaa. 1550-luvun teoksissa yleisedustuksena on odotuksenmukaisesti asu *vlos*, vaikka myös *wlos*-asua esiintyy teoksissa jonkin verran. Lisäksi Uuden testamentin alkuosassa ja Psalmtarissa tavataan kirjoitusasua *vlgos*, joka on jonkinlainen sekamuodoste, jossa on mahdollisesti paranneltu traditionaalista kirjoitusasua *wlgos*, mutta parantelu on kohdistunut vain ensimmäiseen kirjaimen ja unohtunut sanan sisältä.

4.2 Usko-kantaisten sanojen kirjoitusasu

Ulos-adverbien tapaan taajakäyttöinen on myös *usko*-kantaisten sanojen joukko. Niitä on Agricolan teoksissa yli 1600 ja erilaisia kirjoitusasuja neljä⁶. Esiintymien jakauma ilmenee taulukosta 4, ja kuvio 3 havainnollistaa kirjoitusasujen kehitystä. *Usko*-kantaisissa sanoissa huomio kiinnittyy alkukirjaimen merkinnän lisäksi myös sanansisäisen *k*-äänteen merkintään. Äänne edeltää takavokaalia, ja sitä on merkitty joko *c*- tai *k*-kirjaimella. *c*-kirjaimen käyttö pohjautuu latinaan, jossa takavokaalia edeltävää *k*:ta on merkitty

⁶ Kirjoitusasut *wsto* (II 159, 321; III 13, 73), *vskco* (II 159) ja *vssko* (II 661) ovat satunnaisia. Olen tulkinut ne kirjoitusvirheiksi. Ei ole mahdollista tietää, ovatko virheet käsikirjoituksen laatijan tekemiä vai kirjapainon latojan aiheuttamia, koska Agricolan teoksista on olemassa vain painetut kirjat, ei niiden käsikirjoituksia. On mahdollista, että virheet ovat olleet jo käsikirjoituksessa ja siirtyneet siitä ladelmaan tai että latoja on lukenut huolimattomasti käsikirjoitusta.

c-kirjaimella, ja k-kirjaimen käytölle on ollut mallina ruotsi tai saksa (Rapola 1933, 57). Erityisen paljon c-kirjainta on käytetty *k:n* merkkinä Rukouskirjassa, jossa monien tekstien lähde on latinankielinen (ks. lähteistä Gummerus 1941; 1947; 1955). Muissa teoksissa *usko*-sanoissa k-kirjain on enemmistönä. Raamatun tekstien taustalla on niin klassisia kuin germaanisista lähteitä, mutta varsinkin liturgisissa teoksissa, Käsikirjassa ja Messussa, ruotsinkieliset pohjatekstit ovat keskeisiä (esim. Häkkinen 2011, IX; 2013, 10), mikä on voinut vaikuttaa k-kirjaimen käyttöön kaikissa äänneasemissa.

Agricolan teosten k-kirjaimen käyttö *k*-äänteen merkkinä voi olla yhteydessä keskiaikaiseen käytäntöön. Kirjainta on käytetty keskiaikaisten asiakirjojen suomenkielisissä nimissä niin etu- kuin takavokaalin yhteydessä (Rapola 1933, 77), ja Koivusalon (1984, 32–42) mukaan Agricolan teoksissa sanat *kuningas* ja *kunta* on kirjoitettu yleensä k-kirjaimella ja tähän on mitä ilmeisimmin vaikuttanut lakikielen keskiaikainen kirjallinen traditio. Tästä traditiosta on viitteitä myös vanhoissa liturgisissa käsikirjoituksissa, joissa sanojen *kuningas* ja *kunta* alussa on yleensä k-kirjain. Agricolan teoksissa alkukirjaimen merkinnässä on kuitenkin vaihtelua esimerkiksi Isä meidän -rukouksessa ja uskontunnustuksessa, joista tiedetään olleen suomennoksia jo keskiajalla. Luulisi, että keskiaikainen käytäntö näkyisi juuri vanhimmissa suomennoksissa, mutta Koivusalo on todennut, etteivät kirjoitusasun piirteet voi siirtyä suullisessa traditiossa, ja vanhimmat uskonnolliset tekstit ovat välittyneet ennen kaikkea suullisesti. Kaiken kaikkiaan vaikuttaa siltä, että k-kirjaimen käyttö takavokaalin edellä on sanakohtaista eikä koske kaikkia sanoja. (Koivusalo mts. 33–36.)

Onko k-kirjaimen käyttö *usko*-kantaissa sanoissa keskiaikaista perua ja edustavtko kirjoitusasut *wsko* ja *vsko* näin ollen vanhinta kerrostumaa? Se on mahdollista, mutta asiaa ei voi todistaa Agricolan teosten eikä edes aikalaiskäsikirjoitusten avulla. Agricolan teosten perusteella c-kirjaimen sisältävä asu *wsko* vaikuttaisi vanhimmalta, sillä muodossa *wskon* sana esiintyy uskontunnustuksessa niin Rukouskirjassa kuin Messussakin. *Usko*-kantaisten sanojen keskiaikaisesta kirjoitustavasta ei voi tehdä päätelmiä reformaatioaikaisten kirjoitusten pohjalta, mikä johtunee Koivusalon mainitsemasta syystä eli siitä, että vanhimmat suomennokset ovat eläneet pääosin suullisina. Kaksois-w:n ja c:n sisältämä kirjoitusasu vaikuttaa siinäkin mielessä traditionaalisimmalta, että Rapolan havainnon (1930, 409, 414; 1933, 63, 77) mukaan Agricolan teoksissa oli käynnissä kaksi yhtäaikaista ja osittain vastakkaista *k*-äänteen merkitsemiseen liittyvää muutosta: takavokaalin edellä *k*-äänteen merkiksi vakiinnutettiin latinalaistyyppisesti *c*⁷ mutta *sk*-äänneyhtymässä *k:n* merkiksi vakiintui k-kirjain. Jälkimmäinen muutos näkyy juuri *usko*-kantaisten sanojen kirjoitusasussa.

Aineistosta erottuu kolme kehitysvaihetta, joissa ensin pääedustuksena on *wsko*, sitten *wsko* ja lopuksi *vsko*. Traditionaalisin kirjoitusasu *wsko* on enemmistönä Rukouskirjan kummassakin osassa. Kirjoitusasusta on satunnaisia esiintymiä vielä Käsikirjassa ja Messussa ja runsaampi ryväs Uudessa testamentissa (etenkin Matteuksen evankeliumissa),

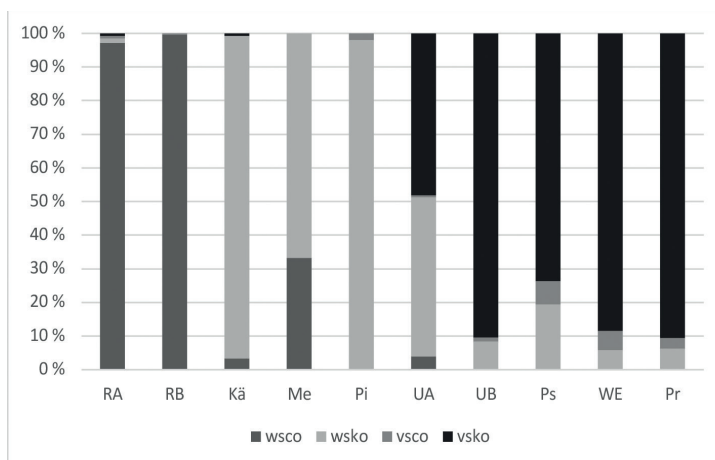
7 Käytäntö vakiintui pitkäksi aikaa kirjakeleeseen (Rapola 1933, 78).

Taulukko 4. Usko-kantaisten sanojen kirjoitusasun kehitys.

Asu	RA	RB	Kä	Me	Pi	UA	UB	Ps	WE	Pr	Yht.
<i>wsko</i>	135	239	5	6	–	14	1	–	–	–	400
%	97,1	99,6	3,4	33,3		3,9	0,2				24,5
<i>wsko</i>	2	–	142	12	51	168	44	11	3	2	435
%	1,4		95,9	66,7	98,1	47,3	8,2	19,3	5,8	6,3	26,7
<i>vsco</i>	1	1	–	–	1	2	6	4	3	1	19
%	0,75	0,4			1,9	0,6	1,1	7,0	5,8	3,1	1,2
<i>vsko</i>	1	–	1	–	–	171	487	42	46	29	777
%	0,75		0,7			48,2	90,5	73,7	88,4	90,6	47,6
Yht.	139	240	148	18	52	355	538	57	52	32	1631

mutta vähitellen se jää kokonaan käytöstä pois. Toinen kehitysvaihe tulee selvimmin esiin liturgisissa kirjoissa. Niissä pääedustuksena on kirjoitusasu *wsko*, jossa alkukirjaimena on edelleen w, mutta sanan sisällä on c:n asemesta k-kirjain. Liturgisissa kirjoissa on osia, joista on tarvittu suomennoksia jo keskiajalla, mutta liturgisissa teoksissa on myös osia, jotka on kirjoitettu vasta reformaatioajalla, ja nähdäkseni liturgisten kirjojen k-kirjaimen käyttö *usko*-kantaissa sanoissa ei ainakaan kaikilta osin palaudu keskiaikaan, vaan k-kirjaimen taustalla on *sk*-äänneyhtymän kirjoitustavan säännönmukaistaminen *sk*-kirjainyhdistelmäksi (ks. Rapola 1933, 77).

Edustusta *wsko* on myös Uudessa testamentissa, mutta se ei ole sen kummassakaan osassa enemmistönä, tosin alkuosassa *wsko*-asua ja seuraavaa kehitysvaihetta edustavaa *vsko*-asua esiintyy lähes yhtä paljon. Kaiken kaikkiaan Uudessa testamentissa on runsaasti variaatiota ja edustettuna on kaikkia neljää kirjoitusasua. Käsittelen Uuden testamentin käytäntöjä tarkemmin vielä luvussa 4.3.

Kuvio 3. Usko-kantaisten sanojen kirjoitusasun kehitys.

Uudesta testamentista, erityisesti sen jälkiosasta lähtien pääedustuksena on asu *vsko*, jossa alkukirjain on korvautunut uudistavaa linjaa edustavalla *v*:llä. Tämä on pääedustus myös 1550-luvun teoksissa. Niissä on lisäksi joitakin esimerkkejä jo edellä mainitusta asusta *wsko* ja myös asusta *vsko*. Psalmtarin, Veisujen ja Profeettojen 16 *wsko*-esiintymästä 12 on reunahuomautuksissa ja summaarioissa eli lukujen alkuun sijoitetuissa tiivistelmissä. Esiintymät voivat viitata siihen, että vanhatestamentillisten teosten reuna- ja summaariotekstejä kirjoitettaessa on ollut vielä vallalla kirjoitusasu *wsko*. Toisaalta kirjoitusasu voi viitata siihen, että reunahuomautusten ja summaarioiden viimeistely ei ole ollut yhtä huolellista tai pyrkinyt samaan johdonmukaisuuteen kuin varsinaisten raamatuntekstien viimeistely. Kirjoitusasua *vsko* voi pitää eräänlaisena traditionaalisesta ja uudistavasta asusta vaikutteita saaneena sekamuotona, joka on voinut kehittyä siten, että vanhahtavaa asua *wsko* on muokattu uudempaan muotoon muuttamalla alkukirjainta mutta sanansisäisen *k*:n merkintä on jäänyt ennalleen, ehkä unohtunut muuttaa. Lipsahduksiin viittaa se, että *vsko*-esiintymiä on hyvin vähän ja aivan satunnaisesti eri teksteissä.

Ulos-adverbin ja *usko*-kantaisten sanojen kirjoitusasun kehityksessä on yhtäläisyyksiä, sillä kummassakin tapauksessa *w*:n käyttö vähenee vähitellen. Uudessa testamentissa käytetään sanan alussa paljon sekä *w*:tä että *v*:tä, ja 1550-luvun julkaisuissa käyttöön on vakiintunut *v*-kirjain. Kehityksessä on kuitenkin selvä eroikin, joka ilmenee Rukouskirjan ja Uuden testamentin käytännöissä. *Usko*-kantailla sanoilla on sama pääedustus Rukouskirjan alku- ja jälkiosassa, mutta *ulos*-adverbin valtaedustus on erilainen Rukouskirjan alku- ja jälkiosassa. Eroa on myös siinä, että Uuden testamentin jälkiosa edustaa *usko*-kantaisten sanojen osalta uudistavaa linjaa, mutta *ulos*-adverbin osalta Uuden testamentin jälkiosassa on vallalla väistyvä linja.

4.3 *Usko-kantaisten sanojen ja ulos-adverbin kirjoitusasu Uudessa testamentissa ja Piinassa*

Tässä luvussa otan lähempään tarkasteluun Uuden testamentin, koska frekventtien sanojen moninaiset kirjoitusasut antavat Uuden testamentin ortografisista käytännöistä sekavan kuvan. Kahtiajako alku- ja jälkiosaan ei tunnu Uuden testamentin osalta riittävältä eikä välttämättä kuvaa parhaalla tavalla teoksen työstämistä. Otan lähempään tarkasteluun myös Piinan, joka koostuu Uuden testamentin teksteistä.

Luvuissa 4.1 ja 4.2 esitetyt kuviot 2 ja 3 havainnollistavat, että etenkin Uuden testamentin alkuosa on epäyhtenäinen ja että merkintätavoissa on paljon vaihtelua. Alkuosaan kuuluvat esipuheet, evankeliumit sekä Apostolien teot. Uuden testamentin synty- ja työstämisvaiheiden kannalta on tärkeää selvittää, miten vaihtelu ilmenee eri kirjoissa. Tätä tarkastelua varten esitän taulukot 5 ja 6. Niissä merkille pantavaa on, että peräkkäiset kirjat voivat olla frekventtien sanojen kirjoituksessa eri kannalla. Lisäksi frekventtien sanojen kirjoittamisessa traditionaalinen ja uudistava linja voivat mennä samassakin tekstissä ristiin, sillä esimerkiksi esipuheissa *usko*-kantaiset sanat on yleensä kirjoitettu uudistavan linjan mukaisesti asussa *vsko*, mutta *ulos*-adverbien kirjoitusasu noudattaa väistyvää asua *wlos*.

Taulukko 5. Ulos-adverbin kirjoitusasun kehitys Agricolan UT:n alkuosassa.

Asu	Ep	Mt	Mk 1-2	Mk 3-16	Lk 1-14	Lk 15-24	Jh	Ap	Yht.
<i>wlgos</i>	-	92	10	-	-	-	-	1	103
%		93,9	90,9					1,2	25,9
<i>wlos</i>	16	5	-	4	10	17	35	80	167
%	100	5,1		6,2	16,1	100	76,1	96,4	41,9
<i>vlgos</i>	-	1	1	4	-	-	-	-	6
%		1,0	9,1	6,2					1,5
<i>vlos</i>	-	-	-	57	52	-	11	2	122
%				87,6	83,9		23,9	2,4	30,7
Yht.	16	98	11	65	62	17	46	83	398

Taulukko 6. Usko-kantaisten sanojen kirjoitusasun kehitys Agricolan UT:n alkuosassa.

Asu	Ep	Mt	Mk 1-2	Mk 3-16	Lk 1-14	Lk 15-24	Jh	Ap	Yht.
<i>wSCO</i>	-	9	-	2	-	1	1	1	14
%		15,5		10,5		4,2	0,9	1,2	3,9
<i>wsko</i>	6	45	3	6	2	23	35	48	168
%	15,8	77,6	100	31,6	14,3	95,8	31,0	55,8	47,3
<i>vsco</i>	1	-	-	-	-	-	-	1	2
%	2,6							1,2	0,6
<i>vsko</i>	31	4	-	11	12	-	77	36	171
%	81,6	6,9		57,9	85,7		68,1	41,8	48,2
Yht.	38	58	3	19	14	24	113	86	355

Käsittelen ensin *ulos*-adverbin kirjoittamista. Traditionaalista kirjoitusasua *wlgos* esiintyy Matteuksen evankeliumissa ja Markuksen evankeliumin luvuissa 1 ja 2, joissa kirjoitusasu on enemmistönä. Markuksen evankeliumin luvusta 3 eteenpäin aina Luukkaan evankeliumin luvun 14 loppuun asti pääasiallisena kirjoitusasuna on uudistavaa linjaa edustava *vlos*. Luukkaan evankeliumin luvusta 15 eteenpäin Uuden testamentin alkuosan loppuun valtaedustuksena on traditionaalisen ja uudistavan linjan välimuoto *wlos*. Se on yksinomainen asu myös Uuden testamentin esipuheissa. Tästä syntyy ajatus, että tekstejä ei ole kirjoitettu ja viimeistelty samassa järjestyksessä kuin ne on painettu kirjaan, vaan esipuhe on viimeistelty samalla ja saman periaatteen mukaan kuin Luukkaan evankeliumin loppupuoli, Johanneksen evankeliumi ja Apostolien teot. Sama linja on valtaedustuksena myös Uuden testamentin jälkiosassa. Uudistavaa kirjoitusasua *vlos* esiintyy siis vain yhtenäisen jakson muodostavissa Markuksen evankeliumin luvuissa 3–16, Luukkaan evankeliumin luvuissa 1–14 ja satunnaisesti muualla (Jh, Ap, Rom, 1Kor, 2Kor, Gl, IIm). Uuden testamentin jälkiosassa ei ole lainkaan spirantillisia asuja *wlgos* ja *vlgos*.

Usko-kantaisten sanojen kirjoitusasuista ei piirry yhtä selväpiirteistä kuvaa, mutta näkyviin tulee, että tekstejä ei ole viimeistely siinä järjestyksessä kuin ne on kirjaan painettu ja että yhden kirjankaan viimeistely ei ole edennyt alusta loppuun johdonmukaisen periaatteen mukaisesti. Syntyy vaikutelma, että viimeistelytyöhön on osallistunut useita henkilöitä, jotka eivät ole noudattaneet yhtenäistä periaatetta (ks. kielellisistä piirteistä, jotka viittaavat siihen, että Agricolan teoksissa on eri tekijöiden tekstejä Häkkinen–Salonen–Toropainen 2019, 90–95). Sen sijaan Uuden testamentin jälkiosan viimeistelyssä yhtenäinen periaate on ollut: pyrkimyksenä on ollut kirjoittaa *usko*-kantaiset sanat asussa *vsko*. Aivan kaikissa kohdissa pyrkimys ei ole toteutunut, sillä teksteihin on jäänyt *wsko*-asua (ja muutama sekamuoto *vsco*), mutta kaikissa jälkiosan kirjoissa *vsko* on selvänä enemmistönä.

Vuonna 1549 julkaistu Piina on Jeesuksen kärsimyshistoriaa käsittelevä passioharmonia, ja se sisältää katkelmia evankeliumiteksteistä. Piinan syntyvaiheita kuvataan yleensä niin, että Uudesta testamentista on poimittu tarvittavat kohdat Piinaan (esim. Heininen 2007, 296). Tämä tulkinta johtunee siitä, että Piinassa on Uuden testamentin tekstejä, tekstit ovat usein täysin samoja ja Uusi testamentti oli ilmestynyt vuonna 1548. Sitä ei ole pohdittu, olisiko tekstikatkelmat voitu valmiin kirjan sijasta poimia Uuden testamentin käsikirjoituksesta. Sananalkuisen *u*-äänteen merkintä tarjoaa tällaisen tulkintamahdollisuuden, sillä Piina eroaa Uuden testamentin runsaasti varioivasta yleiskuvasta ja kytkeytyy merkintätavan perusteella selvästi muihin samana vuonna ilmestyneisiin liturgisiin kirjoihin, Käsikirjaan ja Messuun (vrt. kuviot 1a–c).

5 Yleisedustuksesta poikkeavat merkinnät

Miten on selitettävissä se, että sananalkuisen *u*:n merkintä ei ole täysin johdonmukaista, vaikka edellä kuvatun perusteella näyttää ilmeiseltä, että useimmissa Agricolan teoksissa on ollut selvä pyrkimys tiettyyn merkintätapaan? Onko ainoa selitys se, että reformaatioaikana suomen kielen ja monen muun kirjakielen ortografialle oli ominaista vaihtelu? Voidaanko yleisedustuksesta poikkeavia merkintätapoja tulkita jotenkin muuten? Tässä luvussa esitän erilaisia selitysvaihtoehtoja yleisedustuksesta poikkeaville merkintätavoille. Tarkastelu on kvalitatiivista, ja tarkastelun kohteena ovat yksittäiset esiintymät kontekstissaan.

Rukouskirjassa, Käsikirjassa, Messussa ja Piinassa sananalkuista *u*:ta on pääosin merkitty *w*-kirjaimella, ja *v*-kirjaimen osuus näissä teoksissa on parin prosentin luokkaa. Lukumääräisesti Rukouskirjassa on 12, Käsikirjassa 5, Messussa 2 ja Piinassa 3 *v*-alkuista esiintymää. 1550-luvun luvun teoksissa puolestaan *v*-alkuisuus on enemmistönä. Näissäkin teoksissa yleisempi edustus on helposti havaittavissa, mutta poikkeamia on suhteellisesti ja myös lukumääräisesti enemmän kuin Agricolan alkupään tuotannossa. Psaltrarissa poikkeamien osuus on lähes 30 prosenttia (113 esiintymää), Veisuissa noin 20 prosenttia (93) ja Profetoissa alle 7 prosenttia (10). Tarkastelen erityisesti näitä teoksia ja jätän ulkopuolelle Uuden testamentin, koska siinä on melko tasaisesti sekä *w*- että *v*-esiintymiä, eikä näin ollen ole koko teoksen tasolla osoitettavissa yleisedustusta ja poikkeamia.

Joissakin tapauksissa poikkeava kirjoitustapa on vieraiden kielten vaikutusta. Rukouskirjan kalenteriosassa on kolme latinankielistä erisnimeä, joiden alussa on iso V-kirjain (esim. *Vdalricus pijspa*, I 18; *Vrbanus*, I 70). Merkintä vastaa latinan kielen käytäntöä. Vieraan kielen vaikutuksena voinee pitää sitäkin, että *uhri-* ja *uhrata-*sanojen kirjoitusasu säilyi perinteisellä w-alkuisella kannalla vielä silloinkin, kun 1550-luvun teoksissa v-kirjain tuli w:tä yleisemmäksi. Agricolan teoksissa ja yleisemminkin vanhassa kirjjasuomessa *uhri-* ja *uhrata-*sanojen alkukirjaimena on käytetty w:tä tai v:tä (ks. kirjoitusasuista ja niiden kehityksestä Streng 1915). Agricolan teoksissa esiintyviä asuja ovat *wff i-*, *wffre-*, *wffra-*, *wfri-*, *wfra-*, *vffra-*, *vffre-* ja *vffra-*. Kirjoitusasuun on vaikuttanut ruotsi, josta sanat on suomeen lainattu. Kyse ei ole täysistä sitaattilainoista, sillä ruotsissa sanat on kirjoitettu asuissa *offer* : *offret* ja *offra* (SAOB). Suomessa on siis vaihdettu juuri sanojen alkuvokaali vastaamaan suomalaista ääntämistä. Sitaattilainamaisiksi kirjoitusasut kuitenkin tekee ruotsista omaksuttu sanansisäisen konsonantiston merkintä. Mahdollisesti juuri sanojen sitaattilainamaisuus on vaikuttanut siihen, että w-alkuiset asut säilyivät pitkään. *Uhri-* ja *uhrata-*sanoja on Agricolan teoksissa 267⁸, joista 236:ssa alkukirjaimena on w ja 31:ssä v. v:tä esiintyy kerran Veisuissa, seitsemän kertaa Uudessa testamentissa ja 23 kertaa Profeetoissa, jossa v-alkuiset kirjoitusasut ovat yleisempiä kuin w-alkuiset (6 kpl). Muissa Vanhan testamentin tekstejä sisältävissä teoksissa siis w-alkuiset asut ovat yleisempiä, vaikka muutoin v:stä oli tullut yleisempi sananalkuisen u:n merkki. Poikkeamien joukosta *uhri-* ja *uhrata-*tapausten osuus on suuri, 83 esiintymää.

Usein yleisedustuksesta poikkeava merkintätapa on siirtynyt tekstiin vanhasta käännöksestä. Tästä on paljon esimerkkejä Agricolan 1550-luvun teoksissa. Psalmeja oli ennen Psalttaria julkaistu Rukouskirjassa, ja myös joitakin Veisuihin sisältyviä Vanhan testamentin tekstejä oli julkaistu jo aikaisemmin. Toistamiseen julkaistuja sananalkuisen u-äänteen sisältäviä Vanhan testamentin kohtia on ainakin 138. Aiemmassa julkaisussa esiintynyt w on säilytetty 45 tapauksessa. Tavallisempaa on kuitenkin ollut w:n muuttaminen v:ksi uudistavan linjan mukaisesti. Näitä tapauksia on 63. Lisäksi on 30 tapausta, joissa vanhaa käännöstä on muutettu niin, että samassa kohdassa ei enää ole u-äänteellä alkavaa sanaa.

Vanhasta käännöksestä sellaisenaan periytyvä kirjoitusasu kertoo jotakin tekstien työstämistavasta: vanhoja käännöksiä on hyödynnetty uusissa teoksissa, eikä niitä välttämättä ole ortografian osalta uudistettu (vrt. Rapola 1933, 63). Psalttarissa aiemmasta julkaisusta periytyviä kohtia on erityisesti kirjan alkuosassa (ensimmäisessä kolmanneksessa 16 kpl, toisessa kolmanneksessa 7 kpl, viimeisessä kolmanneksessa ei lainkaan). Myös uudistettuja asuja (w > v) on Psalttarin alkuosassa, mutta muutettuja kohtia on enemmän Psalttarin jälkiosassa (ensimmäisessä kolmanneksessa 8 kpl, toisessa kolmanneksessa 5 kpl, viimeisessä kolmanneksessa 23 kpl). Veisuissa periytyviä kohtia on eniten Jesajan kirjan luvussa 49 (8 kpl). Veisuissa kuitenkin korostuu uudistava linja niin Jesajan

8 Olen laskenut mukaan vain yksittäiset *uhri-* ja *uhrata-*sanat. Kumpaakin esiintyy myös yhdyssanojen edusosina, mutta niissä u ei ole sananalkuinen, tosin niissäkin on yleensä käytetty w-kirjainta.

kirjan muissa luvuissa kuin muissakin Vanhan testamentin kirjoissa (2Ms luku 15, 4 kpl; 5Ms luku 32, 7 kpl).

Yleisedustuksesta poikkeavia kirjoitusasuja on Psalttarissa, Veisuissa ja Profeetoissa siis myös sellaisissa kohdissa, joita ei ole aiemmin julkaistu. Psalttarissa poikkeamia on paljon esipuheissa ja reunahuomautuksissa, mutta niissä on myös yleisedustuksen mukaisia merkintöjä⁹ varsinkin psalmista 50 alkaen. Varsinaiset psalmitekstit, joissa poikkeamia on, ovat pääosin Psalttarin alkupuolella. Vaikuttaa siltä, että suunnilleen psalmin 50 kohdalla sananalkuisen *u:n* merkitsemisen periaate muuttuu. Tähän psalmiin asti on *w:n* säilymätapauksia, ja *w:tä* on käytetty myös aiemmin julkaisemattomissa psalmeissa. Psalttarin loppuosassa on *v-kirjainta* puolestaan käytetty sekä aiemmin julkaisemattomissa psalmeissa että uudelleen julkaistuissa, ortografialtaan muokatuissa psalmeissa, ja *w-kirjainta* esiintyy vain lähinnä *uhri*-sanankirjaimena. Koska *w-kirjaimen* käyttöä on Psalttarin alkupuolella sekä varsinaisissa psalmiteksteissä että reuna- että summaario-teksteissä ja Psalttarin loppupuolella kaikissa teksteissä on pääosin *v-kirjainta*, vaikuttaa siltä, että psalmit ja niihin liittyvät muut tekstit on viimeistelty yhtä aikaa.

Vanhojen käännösten vaikutus voi näkyä myös yksittäisten tekstien merkintätavoissa. Tällaisesta käy esimerkiksi litanian, joka esiintyy sekä Rukouskirjassa että Messussa. Messukirjassa litanian jäljessä on lisäksi siihen liittyviä rukouksia. Litanian ja sitä seuraavissa rukouksissa on käytetty yleisedustuksesta poiketen *v-kirjainta* (*vscolisia*, I 864; *vlostuleuat*, III 144). Vastaavaa *v-kirjaimen* käyttöä on myös Westhin koodeksin litanian ja sitä seuraavissa rukouksissa. Tuntuu mahdolliselta ajatella, että Agricolalla on ollut käytössään litanian vanha käännös, josta kirjoitusasu on vaiivikkaa siirtynyt Rukouskirjaan ja Messuun.

6 Lopuksi

Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää, miten sananalkuista *u:ta* on merkitty Agricolan teoksissa ja onko merkinnässä eroja teosten välillä. Tutkimus osoitti, että teosten välisiä eroja on. Sananalkuisen *u:n* merkinnässä on tapahtunut selvä muutos vajaan vuosikymmenen kuluessa. Ero 1540-luvun alkupuolella julkaistun Rukouskirjan ja 1550-luvun teosten merkintätavoissa on niin selvä, että sitä ei voi pitää sattumana. Sananalkuisen *u:n* merkintätapaa on tarkoituksellisesti ja varsin järjestelmällisesti muutettu. Kehityksestä hahmottuu kaksi linjaa: traditionaalinen ja uudistava. Traditionaalisessa linjassa sananalkuinen *u* on merkitty *w-kirjaimella* ja uudistavassa linjassa *v-kirjaimella*.

Traditionaalista, väistyvää linjaa edustavat Rukouskirja ja vuonna 1549 ilmestyneet kolme liturgista teosta. Myös Uuden testamentin alkuosassa traditionaalinen *w-linja* on vielä enemmistönä, mutta merkintätapa ei ole yhtenäinen, ja *v-kirjaimen* käyttö onkin

⁹ Myös Veisujen ja Profeettojen aiemmin julkaisemattomien tekstien poikkeamatapauksista suurin osa on esipuheissa ja reunahuomautuksissa, mutta näissäkin teksteissä on myös yleisedustuksen mukaisia merkintöjä.

yleistynyt jo Uuden testamentin alkuosassa ja tullut vallitsevaksi kannaksi jälkiosassa. Uudistava, v-kirjaimen käyttöä suosiva linja vahvistuu vuosi vuodelta 1550-luvun vanhatestamentillisissa teoksissa. Muutoksen syynä on voinut olla pyrkimys selkiyttää sanan alussa esiintyvien v- ja w-kirjainten käyttöä niin, että sananalkuisena v on vokaalin merkki ja w konsonantin merkki. Muutokseen ovat voineet vaikuttaa – pienellä viiveellä – myös ruotsinkielinen Uusi testamentti (1526) ja kokoraamattu (1541), joissa v on sananalkuisen *u:n* ja w sananalkuisen *v:n* merkki.

Agricolan teosten väliset kielelliset erot ovat aiemmin tulleet esiin fonologisten, morfologisten ja syntaktisten tutkimusten yhteydessä. Tekemäni tutkimus osoittaa, että teosten välisiä eroja on mahdollista tutkia myös ortografiaan keskittyvän tutkimuksen avulla. Tarvitaan monipuolista tutkimusta, jotta voidaan pohtia teosten syntykysymyksiä: Oliko käytettävissä vanhoja käännöksiä? Miten tekstejä käännösvaiheen jälkeen muokattiin ja viimeisteltiin? Onko kaikki saman teoksen tekstit suomennettu samanaikaisesti, ja onko suomentamisjärjestys sama kuin tekstien järjestys teoksissa?

Sananalkuisen *u:n* merkinnän perusteella ja erityisesti yleiseduksesta poikkeavien merkintätapojen avulla voidaan päätellä, että silloin kun Agricolalla tai hänen työryhmälään on ollut käytettävissään vanha käännös, tekstin ortografiaa ei välttämättä ole muokattu ja uudistettu muun teoksen mukaiseksi, vaan vanha kirjoitustapa on säilytetty. Näin on esimerkiksi Psalmtarissa. Toinen tekstien työstämiseen liittyvä havainto koskee tiettyjä sekamuotoisia kirjoitusasuja (*vsco*, *vlgos*), joissa on piirteitä sekä traditionaalisesta että uudistavasta linjasta. Ne ovat voineet syntyä niin, että sanan kirjoitusasua on lähdetty tekstin viimeistelyvaiheessa muokkaamaan, mutta muokkaus on ulottunut vain sanan ensimmäiseen kirjaimen, ei koko sanaan.

Lähteet

- FINNO, JACOBUS 1583: *Yxi wähä Rucous Kiria*. Saatavissa <https://www.doria.fi/handle/10024/130277>
- 1988 [n. 1583]: *Virsi kirja*. Näköispainos. SKST 463. SKS.
- GUMMERUS, JAAKKO 1941, 1947, 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia XLIV: 1–3. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- HEININEN, SIMO 1999: *Mikael Agricola raamatunsuomentajana*. SKST 761. SKS.
- 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 2001: Millaista oli keskiajan suomi. Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000 Tartu, Pars IV, 320–327. Tartu.
- (toim.) 2011: *Mikael Agricolan Käsikirja*. Wanhan suomen arkisto 4. Turun yliopisto.
- (toim.) 2013: *Mikael Agricolan Messu*. Wanhan suomen arkisto 7. Turun yliopisto.
- HÄKKINEN, KAISA – SALONEN, KIRSI – TOROPAINEN, TANJA 2019: Reformation, Mikael Agricola, and the Birth of the Finnish Literary Language. *Nordlit* 43, 87–101. <https://doi.org/10.7557/13.4961>
- Index Agricolaensis I–II*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1980.
- ITKONEN-KAILA, MARJA 1997: *Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomi 184. SKS.
- JUUSTEN, PAULUS 1978 [1575]: *Se Pyhä Messu*. Näköispainos. SKS.
- KIURU, SILVA 1992: Mikael Agricolan kielen puhekielisyysistä. *Fenno-ugrica Suecana* 11, 61–77.

- 1993: Agricolan imperatiivimuotojen vaihtelu. *Virittäjä* 97, 611–624.
- 1994: Agricolan ajan konditionaalimuotojen *i*:ttömät diftongit. *Virittäjä* 98, 588–595.
- KOIVUSALO, ESKO 1984: Mikael Agricola ja suomalainen lakikieli. *Sananjalka* 26, 31–44. <https://doi.org/10.30673/sja.86469>
- KOIVUSALO, ESKO – SUNI, HELENA 1988: Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* Agricolan teosten kielessä. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 111–132. Tietolipas 112. SKS.
- LEHIKONEN, LAILA – KIURU, SILVA 1993: *Kirjasuomen kehitys*. 3. painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- NIKKILÄ, OSMO 1980: *Mikael Agricolan teosten paikallissijojen loppuheitto*. Folia fennistica & linguistica. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 1.
- 1985: *Apokope und altes Schriftfinnisch. Zur Geschichte der i-Apokope des Finnischen*. Groningen.
- 1988: Agricolan kieli ja teokset loppuheiton valossa. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 94–110. Tietolipas 112. SKS.
- 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi. Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa*. Opera fennistica & linguistica 8. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- RAPOLA, MARTTI 1930: Lisävalaisua Mikael Agricolan oikeinkirjoitus- ja äänneoppiin. *Virittäjä* 34, 407–419.
- 1933: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneäsen kehitys*. SKST 197. SKS.
- SAOB = Svenska Akademiens ordbok. Saatavissa <https://www.saob.se/> [viitattu 30.3.2022].
- SAVIJÄRVI, ILKKA 1977: *Itämerensuomalaisten kielten kieltoverbi I. Suomi*. SKST 333. SKS.
- 1988: Agricolan kieltolause. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 69–93. Tietolipas 112. SKS.
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- DE SMIT, MERLIJN 2011: The polypersonal passives of Old Finnish. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 34, 51–73.
- STRENG, H. J. 1915: Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä. SKS.
- TARKIAINEN, VILJO – TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja*. Otava, Helsinki.
- TELEMAN, ULF 2019: *Svensk ortografihistoria: Från 1200-tal till 1700-tal*. Annan version. Lund University.
- UUSITALO, HARRI 2016: Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten suhteet toisiinsa ja lähdeteksteihin kielellisten erojen valossa. *Sananjalka* 58, 156–174. <https://doi.org/10.30673/sja.86750>
- Vanhan kirjasuomen korpus. Kotimaisten kielten keskuksen aineistopalvelu. Saatavissa https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml [viitattu 29.3.2022].

Tanja Toro painen: The changes in the marking of the word-initial phoneme /u/ in the works of Mikael Agricola

The present study explores how the word-initial phoneme /u/ was marked in the works of Mikael Agricola (1544–1552). The aim is to discover whether this marking varies in his books, and if it does, in what way and how can the variation be explained. All 4,221 occurrences of word-initial /u/ were compiled. The phoneme is almost invariably marked with the letters v and w.

The findings reveal that the marking of the word-initial /u/ changed remarkably between the 1540s and the 1550s, and it seems that the change was intentional and systematic. Two different policies, traditional and reformatory, are outlined in this study. The traditional style was to use the letter w, while the reformatory style adopted a v.

The traditional policy is seen in Agricola's 1544 *Rucouskiria* ('Prayer Book') as well as in his *Käsi-kiria* ('Agenda'), *Messu* ('Missal') and *Pina* ('Passion') all from 1549. In the early sections of Agricola's New Testament (*Se Wsi Testamenti*, 1548), the traditional w-marking also dominates, however not being uniform at all, and towards its end the v-marking increases and becomes more frequent. Agricola's New Testament represents a period of an orthographical shift when both markings were used. The reformatory policy that favours the v-marking increased during the 1550s.

The present article shows that the marking of the word-initial /u/ is also studied by examining frequently occurring words, that is, lexemes with the stem *usko*- 'belief' and different forms of the adverb *ulos* 'out'. Both of these word families show a tendency where w-marking changes to v-marking. In the New Testament, however, the change is not so straightforward. This suggests that the texts were not finalised in the same order as they were printed or that there were several people editing the first part of the New Testament who did not have a uniform policy. For the latter part of the book, such a policy seems to have been put in place.

The study demonstrates that the variations found in Agricola's works can be examined not only by phonology, morphology and syntax but also considering their orthography.

Tanja Toropainen
tanja.toropainen@utu.fi
Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus
20014 Turun yliopisto